

ЕВОЛЮЦІЯ ЦИРКУ: ВІД КІННИХ ПЕРЕГОНІВ ДО ТЕАТРАЛІЗОВАНОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ФОРМИ

Здійснено історичний огляд становлення та розвитку циркового мистецтва. Простежено процес трансформації цирку від спортивно-видовищного змагання до мистецько-видовищної форми.

Ключові слова: цирк, еволюція цирку, видовищне мистецтво, мистецько-видовищна форма.

Осуществлен исторический обзор становления и развития циркового искусства. Прослежен процесс трансформации цирка от спортивно-зрелищного соревнования до художественно-зрелищной формы.

Ключевые слова: цирк, эволюция цирка, зрелищное искусство, художественно-зрелищная форма.

The article presents a historical overview of the formation and development of circus arts. The process of transformation from a circus sports-show competition for art-show form is traced.

Key words: circus, evolution of circus, show art, art-show form.

Демократично-розважальна природа циркового мистецтва, незмінна протягом багатьох віків, потребує прискіпливішого вивчення історичного шляху розвитку улюбленого видовища для з'ясування специфіки його еволюційних етапів, чим і зумовлена актуальність порушеної теми. Цирк є одним з найдавніших у світі видовищ. Його походження пов'язане з обрядами й ігрищами, що супроводжували історію розвитку цивілізації. При цьому цирк завжди являв собою найдемократичніший вид мистецтва, адже користувався величезною популярністю майже серед усіх вікових і соціальних категорій глядачів. Причини такої народної любові складні й різноманітні, але передусім це пов'язане, по-перше, з мріями та прагненнями людини до досконалості, по-друге, з її великим потягом до дива, що виводить за межі звичайного життя і відкриває нові можливості. Артисти цирку демонструють силу, спритність, сміливість, недоступні звичайному глядачеві. Їхні видатні можливості викликають у публіки захоплення та гордість. Потрапляючи на циркову виставу, людина стає свідком і учасником дива, переживаючи емоційний «мікст» жаху, тривожного очікування, здивування та неймовірного захоплення.

На перших етапах свого існування цирк надто складно завоював собі естетичний авторитет, адже в ієрархії витончених мистецтв йому традиційно відводилась найнижча сходинка. Така «другосортність» циркового мистецтва тривалий час залишала наукову думку не чутливою до його проблематики. «Мистецтвознавство не удостоювало цей предмет увагою, історія мистецтв

писалась без цирку. <...> аж до 20-х рр. ХХ ст. цирку не було присвячено жодної серйозної дослідницької роботи» [4, с. 304].

Утім, ХХ ст. реабілітувало естетичний статус мистецтва цирку, і багато науковців почали вивчати його різноманітні аспекти. Так, ітання історії цирку досліджували: І. Бойкова, В. Всеволодський-Гернгросс, Д. Жандо, О. Клепацька, О. П'ятаєва, І. Селезньова-Редер, О. Чеботарьов та ін. Жанрову еволюцію цирку вивчали: В. Ардов, З. Гуревич, Ю. Дмитрієв, А. Житницький, Н. Іванова-Георгієвська, Є. Кузнецов, С. Макаров, А. Остапчук, В. Сергунін, Є. Чернов та ін. Культурологічні та мистецтвознавчі аспекти циркової діяльності висвітлювали у своїх працях: В. Баринів, О. Клепацька, Г. Курінна, С. Макаров, М. Местечкін, М. Немчинський, М. Хренов, К. Шаїна та ін. Мета статті — простежити історичне становлення цирку в контексті його жанрово-видової трансформації від античного видовища спортивно-змагального типу до театралізованої мистецької форми.

Багато артефактів III–II тисячоліть до н. е. незаперечно свідчать про те, що джерела виникнення циркового мистецтва сягають глибокої давнини — його становлення і розвиток невіддільні від загальної історії цивілізації.

Походження цирку пов'язане з обрядами, іграми, особливостями побуту і способу життя, виникненням нових ремесел і професій. Збираючись на полювання, наші пращури здійснювали певні ритуально-магічні дії, рухи, в яких можна побачити зародки циркових жанрів пантоміми, акробатики, гімнастики. Черевомовлення походить від шаманського обряду камлання (особливого стану спілкування з духами). Номери факірів та маніпуляторів теж відомі з давніх-давен і пов'язані з культовими діями. Основи дресури також і закладено в глибокій давнині — у процесі приручення людиною тварин. Мистецтво канатохідців зародилось у середовищі ремісників, котрі плели канати: щоб продемонструвати міцність свого виробу, майстри ходили і стрибали по натягнутому канату, а з часом почали змагатись один з одним у складності трюків. Горці перекидали дерева через ущелини й переходили по них, балансуючи різними предметами. Збирачі фруктів з часом навчилися пересуватися від дерева до дерева, не сходячи з драбин. Кавказькі воїни славились майстерною їздою на конях (джигітовкою): в бою вони схиляли вниз голову, закриваючи тілом коня від стріл та списів. Поступово ці й інші дії набували ігрового характеру і демонструвалися на різних народних святах. Там же виступали і виконавці фарсових сценек, використовуючи прийоми гротеска, сатири, буфонади.

У стародавніх римлян словом «цирк» називалось кругле місце-приміщення найпопулярніших римських видовищ — кінних перегонів та змагань на колісницях, а пізніше й боїв гладіаторів. Римський поет-сатирик I–II ст. Ювенал, протиставляючи життя

сучасних римлян героїчному минулому, визначив як найбільші прагнення свого народу «*panem et circenses*» — хліба і видовищ!

Перший відомий нам стаціонарний цирк — Великий цирк (*Circus Maximus*), названий у VII ст. до н. е. одним з чудес Риму. Його приміщення трансформувалося і перебудовувалося впродовж кількох віків: дерев'яні споруди поступово замінювались мармуровими; будівля прикрашалась статуями, бронзою, позолотою, набуваючи все більшої пишноти; виокремлювали привілейовані місця для знатних римлян та імператорська ложа; розширювалась площа арени, збільшували кількість загонів для розміщення коней та диких звірів, а також місць для глядачів. У часи Пізньої Імперії (III–V ст.) вважалось, що там може розміститись до 385 тис. осіб. — жорстокі й криваві видовища гладіаторських боїв, цькування диких звірів та гонки колісниць користувались безумовною популярністю усіх верств суспільства.

Однак є історичні відомості, що в Стародавньому Римі, Стародавній Греції, Візантії, Китаї та інших країнах були відомі й бродячі циркові трупи (акробати, еквілібристи, жонглери, клоуни), котрі виступали на міських і сільських площах, утілюючи принципово інший вид циркового мистецтва, адресований лише бідним прошаркам суспільства.

Після розпаду Римської імперії цирк утратив своє значення головного місця для розваги народу — «пальму першості» перехопили середньовічні містерії. А з XII ст. в Європі почали виникати школи їзди верхи, в яких готували наїзників і дресировали коней для військових дій та турнірів. У цих школах проводились показові виступи, які влаштовувались на міських площах, де, зважаючи на специфіку роботи з кінями, будувались спеціальні круглі манежі.

Попередниками цирку в Україні були скоморохи (у виступах, яких були жонглювання, акробатика, дресировання, звуконаслідування, сатиричні сценки), згодом ярмаркові балагани, жонглери й цигани з ведмедами.

Слово «скоморох» уперше трапляється в 1068 р. в «Повісті минулих літ». Скоморохи влаштовували вистави на вулицях, площах, ярмарках. Про зміст і характер скомороших забав свідчать рукописи XII–XIII ст. Данила Заточника, котрий звертав увагу на той факт, що завдяки своїм умінням потішники користувались любов'ю глядачів та милістю високих осіб: «Один, як орел, вскакує на коня і, ризикуючи власним життям, мчить по іподрому; інший злітає з церкви або високого будинку на шовкових крилах; інший голяка кидається у вогонь, хвалячись перед царем міцністю свого серця; інший розрізає собі гомілки і, оголивши кістки своїх членів, показує їх царю, являючи тим свою хоробрість; а інший, скочивши на коня і закривши йому очі, кидається у воду з високого берега, даючи шпори коню і вимовляючи: «Фенадрус (імовірно, ім'я артиста — К. С.) за честь і милість царя нашого

готовий віддати життя»); а інший, прив'язавши мотузку до церковного хреста і опустивши інший кінець на землю, відносить його далеко від церкви і потім біжить долом, тримаючи в одній руці кінець мотузки, а в іншій оголений меч; а інший огорнеться мокрим полотном і бореться з диким звіром» [1, с. 71]. Особливої популярності скоморохи набули в XV–XVII ст., але часто зазнавали гонінь від церковної та цивільної влади.

На фресках сходів Софії Київської є зображення вистави в амфітеатрі, в ложі якого сидять князь та княгиня, їхня свита та глядачі. Фрески належать 1037 р. На одній з них намальовані два кулачні бійці, а також музиканти: двоє грають на довгих трубах, інші двоє — на струнних інструментах — п'ятиструнній бандурі та гуслах. Ще один танцює, одночасно відбиваючи такт на накрах (інструменті типу барабанів); інший, танцюючи, грає на флейті. Чоловік тримає за поясом жердину, на верхівку-площадку якої підіймається хлопчик. На сусідніх фресках зображено церковну охоту, тобто цькування звірів: леви і барс нападають на оленів, поруч — поводити з ведмедами й барсами. Отже, на Русі були популярними такі «збірні програми», що нагадують сучасні циркові вистави.

Скоморохи грали на музичних інструментах (лірі, гудку, волинці, гуслах, балалайці, бандурі, сопілці, бубні, накрах), танцювали і співали веселі побутові пісні та билини. Близькість скоморохів до цирку особливо пов'язана з діяльністю «ведмедників»: навчені ведмеді зображали п'яниць, марширували, боролись. Таке по'єднання дресури зі словесним коментарем набуває подальшого розвитку в клоунаді.

Народні заворушення XVII ст. змушують царя Олексія Михайловича і церкву зробити все для знищення навіть натяків на вільнодумство: в 1648 р. видано указ про заборону не лише діяльності скоморохів, а й проведення народних гулянь. Утім, у XVIII ст., коли реакція послабшала, скомороство знову відроджується в балаганах.

Балаган, що традиційно влаштовувався на центральній площі міста, був квінтесенцією ярмаркових видовищ, яка об'єднувала в одній виставі гімнастичні та силові номери, клоунські пантоміми, театралізовані сценки з народного побуту, співаків, жонглерів, демонстрацію екзотичних чудернацьких «див». Святковорозважальна атмосфера балагана стала одним з чинників народження цирку як специфічного виду мистецтва.

У XVIII–XIX ст. в Україні також були дуже популярними театралізовані кінні каруселі й інші видовища, а з XIX ст. — мандрівні цирку та звіринці.

У 1772 р. англійський підприємець Ф. Астлей створив у Лондоні школу їзди верхи, а в 1780 р. збудував так званий «Амфітеатр Астлея» для показу фігурної їзди на конях та кінного дресування. Там виступали також клоуни, дресирувальники собак,

акробати; крім того, ставились сюжетні вистави, з кінними батальними сценами. Амфітеатр Астлея є першим у світі стаціонарним циркум у сучасному розумінні.

На початку XIX ст. артисти-підприємці італійці брати Франконі, що працювали у сфері кінного цирку та пантоміми, заснували в Парижі «Олімпійський цирк». У середині XIX ст. німецький підприємець та цирковий артист Е. Ренц відкрив стаціонарні цирки в Дюссельдорфі та Берліні, додавши до кінних номерів жанри ярмаркових балаганів. У 1849 р. в Петербурзі створено Імператорський цирк, а при Петербурзькому театральному училищі почав діяти цирковий клас. Перший стаціонарний цирк відкрито й у Москві (1853). Перший дерев'яний цирк у Києві збудовано в 1867 р., кам'яний — у 1875; згодом стаціонарні цирки виникли в Харкові й Одесі. Крім стаціонарних, в Україні діяло безліч мандрівних циркових труп.

У 1859 р. французький спортсмен Ж. Леотар уперше продемонстрував у цирку «повітряний політ»; цей номер зумовив подальшу реконструкцію циркових приміщень — будову сферичного купола, на якому розміщувались вантажопідіймальні механізми й інші технічні пристосування. У 1859 р. славетний канатоходець Ш. Блонден пересік Ніагарський водоспад по канату довжиною 335 м, натягнутому над водою на висоті 50 м; цей трюк він виконав кілька разів у різних варіаціях: на ходулях, у мішку, із зав'язаними очима, везучи тачку, несучи на плечах людину.

У 1873 р. американський підприємець Т. Барнум з'єднав цирк з паноптикумом та різними атракціонами, створивши великий пересувний цирк, вистави в якому відбувалися одночасно на трьох манежах. У 1886 р. в Парижі відкрили Новий цирк, арена якого впродовж кількох хвилин могла заповнитись водою. У 1887 р. володар зоопарку в Гамбурзі К. Гагенбек відкрив так званий зооцирк, в якому брали участь тварини, зокрема хижі — номери дресирувальників швидко стали популярними.

Кінець XIX ст. відзначився масовим зверненням європейського цирку до спорту, що також розширив сферу циркових жанрів вищими етапами силачів, гімнастів, борців, жонглерів, велофігуристів.

Цирк упевнено пішов через синтез усіх можливих жанрів в одній виставі. На початку XX ст. в стаціонарному цирку з'являються клоуни, зі звіринців переходять приборкувачі-дресирувальники. Величезний крок уперед відбувається в жанрі повітряної гімнастики: після введення страхової сітки виникла можливість якісного ускладнення трюків. У мистецтві канатоходців плетений канат замінюється металевим тросом, що також дозволило виконувати складні акробатичні піраміди. Новий атрибут отримують і гімнасти-акробати — підкидну дошку, що збільшує висоту стрибка. Крім того, трансформуються і збільшуються номери й атракціони з використанням техніки: від феєрії на воді та

небаченого раніше ілюзіону до гонок по вертикальній стіні та польоту «з пушки на місяць».

Бурхливий технічно-художній прогрес цирку зумовив долучення до складання циркових програм письменників, театральних режисерів, балетмейстерів, композиторів, спортсменів. Так, у постановочних групах Київського та Харківського цирків свого часу працювали: режисери Г. Юра, Б. Балабан, М. Крушельницький, В. Скляренко; композитори П. Майборода, А. Штогаренко, М. Фореггер; балетмейстер К. Голейзовський, театральний художник та декоратор Б. Ердман, спортсмени брати О. і В. Ялові. Світового визнання набули шестикратний чемпіон світу борець І. Піддубний та клоун-акробат В. Лазаренко.

Жанрову систему сучасного цирку становлять вісім основних жанрів: акробатика, клоунада, гімнастика, жонгливання, дресура, еквілібристика, атлетика, фокуси [5]. Кожний з основних жанрів має безліч різновидів. Наприклад, акробатика поділяється на партерну (стрибкову, силову, пластичну, кінну) й повітряну; гімнастика — також на партерну (на кільцях, турніках, батуті та ін.) і повітряну (на трапеції, канаті, рамці, ремнях та ін.); клоунада — на буфонадну, сатиричну, музичну ексцентрику, клоунаду-дресуру та ін.; жонгливання — сольне, групове, на конях, ногами та ін.; дресура представляє кінну групу, а також дресуру дрібних тварин, великих тварин, хижих тварин та птахів; еквілібристика демонструє балансування на драбинах, канаті, проволочі, шарах, котушках, моноциклі (одноколісному велосипеді) та ін.; атлетику представляють власне атлети-силачі та силові жонглери; фокуси поділяються на ілюзії та маніпуляції. Крім основних, у цирку можна спостерігати й інші жанри, зокрема метання ножів, крутіння обручів (хула-хупів), групові стрибки через скакалку, пластичні етюди незвичайної гнучкості («людина-каучук»), черевомовлення, звукову імітацію, трюки з вогнем, майстерність феноменального запам'ятовування та швидкого рахування та ін. Окремими цирковими формами, де традиційні жанри набули нових особливостей і специфічних виразних акцентів, стали «цирк на воді» та «цирк на льоду».

Усі циркові жанри за своєю природою є ексцентричними — вони основані на різких контрастах, незвичайних прийомах, чужацьких поворотах дії і виходять за рамки повсякденного життєвого сприйняття. Головним виразним засобом цирку є трюк — специфічний технічний прийом, зазвичай, небезпечний для життя та недоступний для виконання непідготовленій людині. Саме за допомогою трюків цирковий артист створює певний художній образ. Поєднання трюків з прийомами акторської гри утворює цирковий номер — окремий закінчений виступ одного чи кількох артистів, тобто твір циркового мистецтва. По'єднання різножанрових номерів у єдине ціле і складає циркову виставу.

Протягом ХХ ст. постійно здійснювались пошуки художніх прийомів об'єднання різнохарактерних номерів на арені, щоб циркове видовище з яскравого концерту або ревію перетворилось на справжню виставу — театралізовану мистецьку форму. В результаті за останні десятиліття постановочна культура манежу значно зросла, суттєво змінились вимоги до акторського перевтілення циркових артистів, урізноманітнілась художня складова композиційної структури номерів — усе це змусило режисерів знаходити нові й неочікувані постановочні рішення.

Разом з режисером над створенням циркової вистави, крім артистів, працює цілий колектив: художник-сценограф, балетмейстер, композитор, музиканти (інструменталісти та співаки), звукорежисер, художник та режисер по світлу, художник по костюмах, гример, реквізитор, бутафор та багато інших спеціалістів, адже у створенні повноцінного художнього образу вистави велику роль відіграють такі види мистецтва, як музика, танець, пантоміма, живопис, архітектура. І саме театральне начало, що об'єднує за законами драматургії все дійство, перетворює циркову програму на театралізовану мистецьку форму з прологом, розвитком, кульмінацією, епілогом, наскрізною дією та наскрізними персонажами.

Українська дослідниця циркового мистецтва Г. Курінна виділяє такі найпоширеніші типи сучасних циркових вистав: 1) збірні програми, складені з різножанрових номерів, які поєднані за допомогою тематичного конферансу; 2) сюжетні циркові вистави за мотивами історичних подій, літературних творів, міфів, кінофільмів; 3) циркові вистави на космічну та фантастичну тематику; 4) циркові вистави, основою яких є певні образи або персонажі (частіше казкові), котрі стають своєрідними ведучими всього дійства; 5) циркові вистави з привнесенням народної тематики; 6) сезонні циркові вистави, присвячені новорічним чи весняним святкам, дитячим канікулам тощо [2, с.52–53].

Отже, простеження еволюції цирку довело, що циркове мистецтво, пройшовши великий шлях розвитку від античного кінного цирку до сучасної театралізованої циркової вистави, належить до багатоаспектних та соціально значимих явищ культури. Воно характеризується соціокультурною дуальністю: з одного боку, цирк є адекватним жанрово-видовому потенціалу масової культури, з іншого — відповідає критеріям культури елітарної. Цирк — оптимістичне та гуманне мистецтво, що прославляє сміливу, сильну, спритну, гармонійно розвинену людину.

На запитання, чому цирк, змінюючись і трансформуючись, існує стільки тисячоліть, влучно відповів російський дослідник В. Сергунін: «Цирк має справу з найдавнішими і тому, мабуть, самоцінними переживаннями, такими як Краса, Подив, Страх, Захоплення і Сміх. Це, якщо завгодно, п'ять слонів, на яких стоїть цирк.

Потреба в цих, здавалося б, елементарних переживаннях для психічного та фізичного здоров'я людини є настільки великою і значимою, що цирку навряд чи треба побоюватись за своє майбутнє» [3].

Перспективи подальших досліджень пов'язані з аналізом та систематизацією найновітніших зразків світового циркового мистецтва на основі обґрунтування основних принципів сучасних театральних-циркових вистав.

Список літератури

1. Зарубин Н. Н. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Н. Н. Зарубин // Памятники древнерусской литературы. — Вып. 3. — Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1932. — 201 с.
2. Курінна Г. В. Деякі особливості проблематики драматургії сучасної циркової вистави / Ганна Вікторівна Курінна // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв . — 2007. — № 10. — С. 50–56.
3. Сергунин В. От культуры к цивилизации. Цирк останется! / Владимир Сергунин // В мире цирка и эстрады [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ruscircus.ru/public/kult.shtml>
4. Хренов Н. А. Зрелища в эпоху восстания масс / Николай Андреевич Хренов. — М. : Наука, 2006. — 646 с. — (Искусство в исторической динамике культуры).
5. Цирковые жанры // В мире цирка и эстрады [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ruscircus.ru/ganr/circ.shtml>

Надійшла до редколегії 15.11.2011 р.